

Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ● ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ● ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ● ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ● ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Τρέσιος († 1840) και η «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ● ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ● ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό "Το Άστρο"»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κοινοματικού τυπογραφείου (1927-1931) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ● ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφισοειμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γυανθρακαποθήκες στο Λαγείο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκων στην εταιρεία Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Γεώργιος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάκης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητριάδης, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαργάλα, Ελένη Γιαρά

37

ΑΘΗΝΑ 2019-2020

ΨΗΦΙΔΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΥΝΕΛΑΚΗ (1827-1869)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΩΑΝΝΟΥ

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΙΩΑΝΝΟΥ Π. (2024). ΨΗΦΙΔΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΥΝΕΛΑΚΗ (1827-1869). *Μνήμων*, 37, 45–70. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/36771>

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ❖ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ❖ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ❖ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ❖ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ❖ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ❖ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ❖ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ❖ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Έταρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφέσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μάτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοὶ καὶ ταυτότητες, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ

ΨΗΦΙΔΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΥΝΕΛΑΚΗ (1827-1869)

Για τη ζωή και τη δράση του Νικόλαου Κουνελάκη διαθέτουμε λίγες και αόριστες πληροφορίες, όπως άλλωστε συμβαίνει και για πολλούς από τους έλληνες καλλιτέχνες του 19ου αιώνα. Δεν είναι, μάλιστα, υπερβολή να πούμε ότι ακόμα και σήμερα αναπαράγονται κατά βάση τα ελάχιστα βιογραφικά στοιχεία που παρέθεσε ο Κίμων Μιχαηλίδης σε άρθρο του στο περιοδικό *Παναθήναια* το 1908, ενώ η εκτενέστερη αυτόνομη μελέτη για το έργο του ζωγράφου, στηριγμένη εν πολλοίς σε βάσιμες υποθέσεις, παραμένει αυτή που δημοσιεύθηκε από τη Νίνα Αθανάσογλου το 1974.¹ Στις συνθετικές δε εργασίες περί νεοελληνικής τέχνης, ο Κουνελάκης συνήθως προσδιορίζεται ως (ένας ακόμα) έλληνας καλλιτέχνης της διασποράς, ο οποίος επιδόθηκε κατά κύριο λόγο σε προσωπογραφίες, σε έργα θρησκευτικού περιεχομένου και σε αντιγραφές συνθέσεων της Αναγέννησης και του Μπαρόκ.²

Στόχος του παρόντος κειμένου είναι η δημοσίευση και ο σχολιασμός άγνωστων στοιχείων που αφορούν τον ζωγράφο, αναδιφημένα κυρίως από αρχεία και βιβλιοθήκες της Ιταλίας, σε μια απόπειρα ανασύστασης, σε κάθε περίπτωση αποσπασματικής, του βίου και της πολιτείας του.

---

1. Βλ. αντίστοιχα: Κίμων Μιχαηλίδης, «Νικόλαος Κουνελάκης», *Παναθήναια* 8 (1908), σ. 200-204· Νίνα Αθανάσογλου, «Νικόλαος Κουνελάκης», *Οι έλληνες ζωγράφοι*, τ. 1, *Από τον 19ο αιώνα στον 20ό*, Αθήνα, Μέλισσα, χ.χ. [1974], σ. 336-369.

2. Από τις συνθετικές μελέτες περί νεοελληνικής τέχνης βλ. κυρίως Ε. Κ. Φραντζισκάκης, *Έλληνες ζωγράφοι του δεκάτου ενάτου αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1957, σ. 19 και ειχ. 54-60· Ανδρέας Ιωάννου, *Η ελληνική ζωγραφική: 19ος αιώνας*, Αθήνα, Μέλισσα, 1974, σ. 198-203· Στέλιος Λυδάκης, *Η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής. 16ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Μέλισσα, 1976, σ. 324, 326-327· Χρυσάνθος Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική. 1832-1922*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981, σ. 39-41· Νέλλη Μισιρλή, *Ελληνική ζωγραφική: 18ος-19ος αιώνας*, Αθήνα, Αδάμ, 1993, σ. 54-57, 203-204· Αντώνης Κωτίδης, *Ζωγραφική 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1995, σ. 29, 208-209, 238-239.

NICCOLA KUNELLAKI

A egregie cose il forte animo accendono
 L'urne dei forti . . . . .
 (FOSCOLO)

A te sacra terra delle grazie e degli eroi, a te Grecia, il cui nome desta nell'animo soavi e profonde commozioni, a te si volge con affetto il pensiero al ricordare la virtù di un figliuol tuo, che in Italia cercò conforto al dolore di viver lontano da te. Se non ti fu consentito ancora, o bella infelice, di vedere in te accolti gli esuli tuoi figli, possa almeno il nobile esempio che essi danno di sè in terra straniera rinnovarti le gioie della passata tua gloria, recar conforto ai tuoi presenti dolori! Oh Grecia, qual terra più di te lieta dei doni del cielo, del divino sorriso dell'arte, dell'aureola della gloria! Ma chi di te più sventurata nella lunga e crudele schiavitù! Oh l'incanto ineffabile del tuo cielo, la maestosa bellezza del tuo suolo, in cui al sussurro del vento che agita le sacre fronde dei tuoi boschi risponde il flebile lamento dell'onda, che mollémente baciando i tuoi lidi ripete il nome di tante vittorie! In te la bellezza e il valore

ΕΙΧ. 1: Antonietta Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*,
 Φλωρεντία, S. Jouhaud, 1877, σ. 103.

Από την Κρήτη στη Ρωσία και από την Ιταλία στην Αίγυπτο

Το 1871, μόλις δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Κουνελάκη, εκδόθηκε στη Φλωρεντία μια ολιγοσέλιδη, αθησαύριστη μέχρι τώρα, μονογραφία για τον ζωγράφο υπό τον τίτλο *Niccola Kunellaki pittore cretese*. Συγγραφέας της η επίσης ζωγράφος Antonietta Pozzolini (1844-1873), η οποία, όπως συνάγεται από τα περιεχόμενα της έκδοσης, είχε γνωρίσει προσωπικά τον Κουνελάκη (Εικ. 1).³ Στο κείμενο αυτό, που έχει ως επί το πλείστον χαρακτήρα προσωπικών αναμνήσεων, παρέχονται και βιογραφικές πληροφορίες για τον ζωγράφο. Σύμφωνα με αυτές, ο Κουνελάκης γεννήθηκε στην Οδησό το 1827 από κρητικούς γονείς, οι οποίοι είχαν καταφύγει εκεί υπό τον φόβο αντιποίνων μετά τις αποτυχημένες επαναστατικές ενέργειες κρητικών πληθυσμών εναντίον των Οθωμανών.⁴ Υποθέτουμε ότι αυτό θα συνέβη γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1820, όταν πράγματι μεγάλος αριθμός κατοίκων, ιδιαίτερα της δυτικής Κρήτης, εγκατέλειψε το νησί.⁵

3. *Niccola Kunellaki pittore cretese. Ricordi di Antonietta Pozzolini*, Φλωρεντία, Tofani, 1871, αναδημοσίευση στο Antonietta Pozzolini, *Scritti editi ed inediti. Premesso una lettera di Erminia Fuà Fusinato*, edizione assistita dal Prof. Giuseppe Rigutini, Φλωρεντία, S. Jouhaud, 1877, σ. 103-118, από όπου και οι παραπομπές που ακολουθούν. Η μετάφραση των αποσπασμάτων από αυτήν την έκδοση, όπως επίσης και των άλλων κειμένων και εγγράφων στο παρόν άρθρο, έγινε από τον υπογράφοντα.

4. A. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 106-107.

5. Βλ. επίσης Γιάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκνλίτζης Ομηρίδης, 1784-1872. Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού «Μνήμων», Αθήνα 2003, σ. 122-131. Σύμφωνα με τον Φραντζισκάκη, η καταγωγή της οικογένειας του ζωγράφου ήταν από τα Χανιά, όπου «[...] οι παλαιότεροι θυμούνται την υπερήλικα αδελφή του να ζη εκεί και μετά το 1900» (Ε. Κ. Φραντζισκάκης, ό.π., σ. 19). Όπως βλέπουμε και στον τίτλο του κειμένου της Pozzolini, η κρητική καταγωγή του ζωγράφου προβαλλόταν με κάποια έμφαση στην εποχή του. Ενδεχομένως σε αυτό να συνέβαλε και ο ιταλικός φιλελληνισμός που αναζωπυρώθηκε με τα γεγονότα της Κρητικής Επανάστασης των ετών 1866-1867, στα οποία ενεπλάκησαν και γαριβαλδινοί (βλ. Leonida Kallivretakis, «I garibaldini nell'insurrezione cretese del 1866-1867», Caterina Spetsieri Beschi και Enrica Lucarelli [επιμ.], *Risorgimento greco e filellenismo italiano. Lotte, cultura, arte, κατάλογος έκθεσης*, Ρώμη, Edizioni del Sole, 1986, σ. 173-175· Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998, σ. 99-107). Το ίδιο το κείμενο της Pozzolini είναι γραμμένο σε τόνο ρομαντικού φιλελληνισμού, μέσα από το πρίσμα του οποίου η συγγραφέας αντίκριζε,

Σύμφωνα πάντα με την Pozzolini, ο Νικόλαος διέμεινε στην Οδησσό μαζί με τους γονείς του μέχρι την ηλικία των 12 ετών· τότε μετέβη στην Αγία Πετρούπολη για να σπουδάσει ζωγραφική στην Αυτοκρατορική Ακαδημία Καλών Τεχνών, όπου απέσπασε και ένα πρώτο βραβείο, περί το 1847.⁶ Σύμφωνα με την Ευφημία Καμπάνη, πεθερά του ζωγράφου, δάσκαλος του Κουνελάκη στην Ακαδημία ήταν ο, πασίγνωστος εκείνη την εποχή, Karl Pavlovič Brjulloν (1799-1852),⁷ ο οποίος δίδασκε στην Ακαδημία της Αγίας Πετρούπολης μέχρι το 1849. Είναι πιθανόν ο Κουνελάκης να παρέμεινε στη ρωσική πόλη και μετά την περάτωση των σπουδών του· η Pozzolini γράφει ότι εκεί συνδέθηκε φιλικά με «εξέχοντες Ρώσους, μεταξύ των οποίων ο στρατηγός Gersdorf, ο οποίος [...] έγινε ο στοργικός προστάτης του».⁸ Η ίδια αναφέρεται επίσης σε «ταλαιπωρίες» του νεαρού ζωγράφου, όπως και στη συμπαράσταση ενός φίλου του, που ονομαζόταν «Αλέξανδρος» και ήταν «γιος ενός τίμιου εργάτη, στο σπίτι του οποίου εκείνος [ενν. ο Κουνελάκης] διέμενε».⁹

Το 1853, σε ηλικία 26 ετών και «όντας ήδη εξαιρετικός καλλιτέχνης»,¹⁰ ο Κουνελάκης ταξίδεψε στην Ιταλία. Αρχικά διέμεινε στη Ρώμη¹¹

ακόμα στα 1871, κοινή μοίρα και παρόμοια πορεία για την Ελλάδα και την Ιταλία ως προς την ανεξαρτησία και την εθνική τους ενοποίηση (Α. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 103-105, 106-107).

6. Α. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 105.

7. «Nicola Kunellaki di Creta, educato in Russia ebbe a maestro quel rinomato pittore Bruloff»· από επιστολή της Καμπάνη, το 1873, προς τον διευθυντή του Αστεροσκοπείου Πούλκοβο της Αγίας Πετρούπολης, Φλωρεντία, Biblioteca Nazionale Centrale (στο εξής: BNCF), Carteggi Vari, 59.6, αρ. 12 (βλ. και στη συνέχεια). Η Αθανάσογλου (ό.π., σ. 338) υποθέτει, γενικευτικά, την επίδραση του Brjulloν στην καλλιτεχνική διαμόρφωση του Κουνελάκη (στο ίδιο, σ. 338).

8. Α. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 108. Ο «στρατηγός Gersdorf» πιθανόν ταυτίζεται με τον γερμανό στρατιωτικό Friedrich Salomon von Gersdorff. Προβληματικός είναι ο ισχυρισμός της Pozzolini, σε άλλο σημείο του κειμένου της (στο ίδιο, σ. 116), ότι ο Κουνελάκης απολάμβανε της διαρκούς συμπαράστασης του «προστάτη» του –εννοώντας και μετά την αναχώρηση του ζωγράφου από τη Ρωσία–, καθώς ο Gersdorff πέθανε το 1848.

9. Στο ίδιο, σ. 108.

10. Στο ίδιο, σ. 110.

11. Στο ίδιο, σ. 110. Η Ρώμη αποτελούσε κατά τον 19ο αιώνα έναν από τους κυριότερους προορισμούς των αποφοίτων της Ρωσικής Ακαδημίας. Η απόφαση του Κουνελάκη να ταξιδέψει στην ιταλική χερσόνησο δεν αποκλείεται να σχετιζόταν επίσης με το γεγονός ότι ο δάσκαλός του, Brjulloν, παρέμεινε για μεγάλα διαστήματα στην Ιταλία, και ιδιαίτερα στη Ρώμη, όπου και πέθανε τον Ιούνιο του 1852· για τη δραστηριότητα του Brjulloν στη Ρώμη βλ. Piero Gazzola, «Karl Brjulloν,

και την άνοιξη του 1854 μετέβη στη Φλωρεντία, όπου και εγκαταστάθηκε.¹² Το καλοκαίρι του ίδιου έτους ήταν ήδη παντρεμένος εκεί με τη Ζωή Καμπάνη, κόρη του Δημήτριου Καμπάνη από την Άνδρο και της προαφαφερθείσας Ευφημίας Καμπάνη, το γένος Κετέμπεζη, από την Κύπρο.¹³

Τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της παραμονής του στην ιταλική χερσόνησο, ο Κουνελάκης φέρεται να είχε σχέσεις με έναν ευρύ κύκλο φιλελλήνων που δραστηριοποιούνταν κατά κύριο λόγο στη Ρώμη και τη Φλωρεντία, στον οποίο πρωτοστατούσαν ο λόγιος, και μετέπειτα γερυσιαστής του Βασιλείου της Ιταλίας, Domenico Comparetti (1835-1927) και ο ιστορικός Gherardo Nerucci (1828-1906) –αμφότεροι διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στην υπόθεση της ιταλικής ενοποίησης.¹⁴ Στον ίδιο κύκλο συμμετείχε και ο ζωγράφος Δημήτριος Δομβριάδης (1816-1905), που βρισκόταν στη Ρώμη ήδη από το 1848.¹⁵ Ο Κουνελάκης σίγουρα

---

eccelso pittore russo a Roma nell'Ottocento», *Strenna dei Romanisti* 64 (2003), σ. 87-105.

12. Είναι πολύ πιθανό ο Κουνελάκης να επισκέφθηκε, εκτός από τη Ρώμη και τη Φλωρεντία, και άλλες ιταλικές πόλεις. Σίγουρα το καλοκαίρι του 1854 βρισκόταν, πιθανόν πρόσκαιρα, στη Σιένα (βλ. στη συνέχεια). Η υπόθεση της Αθανάσογλου (ό.π., σ. 338 και σ. 350, υποσ. 10) ότι ο Κουνελάκης παρέμεινε στη Βενετία (που βασίζεται στην ύπαρξη ενός αντιγράφου από πίνακα του Tiziano) είναι πιθανή αλλά ανεπιβεβαιώτη: δεν είναι σίγουρο αν το, λανθάνον σήμερα, αντίγραφο ανήκει πράγματι στον Κουνελάκη. Πρόκειται ίσως για το έργο *Ta Eισόδια της Παναγίας*, από τον ομώνυμο πίνακα του Tiziano (στην Πινακοθήκη της Ακαδημίας, Βενετία), το οποίο, υπό το όνομα του Κουνελάκη, τέθηκε σε δημοπρασία το 2001 (Οίκος Δημοπρασιών «Βέργος», Αθήνα, 12.12.2001). Ένα ομότιτλο έργο παρουσιάστηκε, ως έργο του Κουνελάκη, στην έκθεση του Ομίλου Φιλοτέχνων το 1895 (βλ. Κώστας Μπαρούτας, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Σμίλη, 1990, σ. 124).

13. Ο Διονύσιος Καμπάνης, πριν εγκατασταθεί στη Φλωρεντία, σπούδασε στην Πίζα τουλάχιστον κατά τα έτη 1812-1813 [βλ. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 355]. Η Ευφημία Κετέμπεζη, σύμφωνα με όσα γράφει η ίδια, βρισκόταν στη Φλωρεντία περίπου από το 1820 («Eufemia Cabbani di Cipro, per le illustris venture dell'asuanazione, fatta cittadina di Toscana da cinquant'anni circa»: BNCF, Carteggi Vari, 59.6, αρ. 13), πρβλ. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 111.

14. Για τη δράση τους βλ. Maria Luisa Chirico, Teresa Cirillo και G. Bini (επιμ.), *Carteggio Domenico Comparetti – Gherardo Nerucci*, Φλωρεντία, Gonnelli, 2007.

15. Ο Δομβριάδης βρέθηκε στη Ρώμη ύστερα από τη φοίτησή του στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας, αρχικά ως σπουδαστής στην Accademia di San Luca και συμμετέχοντας παράλληλα σε επαναστατικές κινήσεις στην ιταλική χερσόνησο

γνωρίστηκε (ίσως να συνεργάστηκε κιόλας) με τον Δομβριάδη: ο τελευταίος, σε επιστολή του από τη Ρώμη, χρονολογημένη το 1854, εκφράζει τις ευχαριστίες του στον Nerucci, στη Φλωρεντία, για τη βοήθεια που προσέφερε, δίχως όμως να την επεξηγεί, στον Κουνελάκη: («Εγώ, φίλε, σ'α εἶμαι ὑπόχρεος τόσον διὰ τὸν φίλον Κουνελάκην ὅσον καὶ διὰ τὸν Μάλλην [;]»).¹⁶ Οι επαφές του Κουνελάκη με τον ίδιο κύκλο πρέπει να συνεχίστηκαν και κατά τα επόμενα χρόνια, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι πέντε χρόνια αργότερα ο Comparetti έγραψε τουλάχιστον δύο φορές από τη Ρώμη στον Nerucci, στη Φλωρεντία, ζητώντας να μάθει νέα του έλληνα ζωγράφου.¹⁷

Ενδεχομένως οι παραπάνω γνωριμίες έπαιξαν κάποιο ρόλο στη σταδιοδρομία του Κουνελάκη στην Ιταλία, υπόθεση που δεν είμαστε, ωστόσο, σε θέση να επιβεβαιώσουμε· το ίδιο ισχύει και για τον ισχυρισμό της Καμπάνη ότι ο γαμπρός της υπήρξε ζωγράφος που αγαπούσαν και εκτιμούσαν αξιόλογοι καλλιτέχνες και λόγιοι, τόσο Ιταλοί όσο και ξένοι.¹⁸ Είναι, σε κάθε περίπτωση, πολύ πιθανό ο Κουνελάκης, κατά τη σχεδόν δεκαπενταετή παραμονή του στη Φλωρεντία, να γνώρισε κάποια επιτυχία. Ενδεικτικό μιας κάποιας αναγνώρισής του είναι, πέρα από την ίδια την έκδοση της μονογραφίας της Pozzolini το 1871, το γεγονός ότι το 1862 ο βενετός Emilio Teza (1831-1912), γνωστός συγγραφέας της εποχής και καθηγητής τότε στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, του

υπό τον Giuseppe Garibaldi· παρέμεινε στην «αιώνια πόλη» και εργάστηκε ως επαγγελματίας ζωγράφος μέχρι το 1892, οπότε και εγκαταστάθηκε στο Σλίβεν της Βουλγαρίας. Το 1865 πρωτοστάτησε στην ίδρυση μιας εταιρείας ελλήνων καλλιτεχνών στη Ρώμη. Για τη δράση του Δομβριάδη στην Ιταλία βλ. Panayotis K. Ioannou, «Documents Relating to the Life and Work of Dobrovich in Italy», Angela Daneva (επιμ.), *XIXth Century Romanticism. The Life and Art of Dimitar Dobrovich (1816-1905)*, New Bulgarian University, Σόφια 2017, σ. 255-259.

16. BNCF, Carteggi Vari, 885.I, αρ. 35. Η επιστολή είναι γραμμένη στα ελληνικά, γλώσσα στην οποία συχνά αλληλογραφούσε ο Δομβριάδης με τους Comparetti και Nerucci, όπως άλλωστε έκαναν και οι δύο τελευταίοι μεταξύ τους (βλ. M. L. Chirico, T. Cirillo και G. Bini [επιμ.], *ό.π.*, passim).

17. «Dombriadi ti saluta e vorrebbe sapere se Konelaki sia più a Firenze» (επιστολή της 7ης Απριλίου 1859) και «Dombriadi ti saluta e chiede notizie di Konelakis» (επιστολή της 11ης Ιουνίου 1859), M. L. Chirico, T. Cirillo και G. Bini (επιμ.), *ό.π.*, σ. 88 και 99· πρβλ. P. K. Ioannou, *ό.π.*, σ. 258-259· βλ. και παρακάτω, υποσ. 33.

18. «Nicola Kunellaki cretese, pittore amato e stimato da artisti valenti d'Italia e da ingegnosi uomini d'altri paesi» (επιστολή της Ευφημίας Καμπάνη προς τον Niccolò Tommaseo, Φλωρεντία, 16 Σεπτεμβρίου 1870: BNCF, Carteggi Vari, 59.6, αρ. 10).

A NIKOLAOS KOUNELAKIS

Rammenti, amico mio, una sera che
 si scendea dai poggi di Fiesole, e a tra-
 durre questo canto mi invogliasti tu il
 primo?

Bologna 29 novembre 1862.

Εικ. 2: Alessandro Puškin, *I masnadieri fratelli*. Versione dal russo di E. Teza, Μπολώνια, Regia Tipografia, 1862, σελίδα αφιέρωσης.

αφιέρωσε την έκδοση της μετάφρασης του έργου του Αλεξάντρ Πούσκιν *Οι αδελφοί ληστές*.¹⁹ Ο Teza, ο οποίος είχε στην κατοχή του τουλάχιστον ένα έργο του Κουνελάκη,²⁰ έγραφε αμέσως μετά την αφιέρωση («Α ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΥΝΕΛΑΚΙΣ») —υπογεγραμμένη στην Μπολώνια στις 29 Νοεμβρίου 1862—, απευθυνόμενος στον ζωγράφο: «Θυμάσαι, φίλε μου, μια εσπέρα που κατεβαίναμε από το Πότζο ντι Φιέζολε, που εσύ πρώτος μου εξήψες την επιθυμία να μεταφράσω τούτο το άσμα;» (Εικ. 2).

Η όποια σταδιοδρομία του Κουνελάκη στη Φλωρεντία σταμάτησε απότομα. Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη, ο ζωγράφος προσβλήθηκε από φυματίωση και, αναζητώντας θερμότερα κλίματα, ταξίδεψε στο Κάιρο (αφού πρώτα πέρασε από την Αθήνα), όπου και πέθανε το 1869.²¹ Διαφορετική —και πιθανότατα πιο αξιόπιστη— είναι η εκδοχή της Pozzolini: ύστερα από τον θάνατο της γυναίκας του, ίσως περί το 1859, ο Κουνελάκης, άρρωστος και ο ίδιος από φυματίωση, ακολουθώντας ιατρικές συμβουλές

19. Alessandro Puškin, *I masnadieri fratelli*. Versione dal russo di E. Teza, Μπολώνια, Regia Tipografia, 1862.

20. Ο Teza δώρισε το έργο του Κουνελάκη (*Κεφαλή γοαίας*) στο Museo Civico της Πάντοβα, περί το 1896. Βλ. *Museo Civico di Padova. Relazione del direttore*, Πάντοβα 1896, σ. 4· πρβλ. *Bollettino del Museo civico di Padova* 3-4 (1901), σ. 143· Andrea Moschetti, *Il Museo Civico di Padova: cenni storici e illustrativi presentati al Congresso storico internazionale di Roma, aprile MCMIII*, Πάντοβα, P. Prosperini, 1903, σ. 148. Απεικόνιση του έργου Ν. Αθανάσογλου, *ό.π.*, σ. 367, εικ. 23.

21. Κ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 203.

μετέβη στην Αίγυπτο –υποθέτουμε ότι αυτό συνέβη γύρω στα 1867-1868– και, κατά την επιστροφή του στη Φλωρεντία, επισκέφθηκε την Αθήνα: την άνοιξη του 1869 ταξίδεψε εκ νέου στην Αίγυπτο, «όπου τον ξανακαλούσαν οι θλιβερές ανάγκες ενός συμπατριώτη του και οι ελπίδες να βρει ανακούφιση στα βάσανά του», όπου και απεβίωσε.²²

Πορτραίτα ενός ρομαντικού

Στο κείμενό της η Antonietta Pozzolini σκιαγραφεί, με μια πλοκή από δραματικά στοιχεία, το πορτραίτο ενός ρομαντικού ζωγράφου. Σύμφωνα με αυτό, ο Κουνελάκης είναι μοναχικός, μελαγχολικός και ταλαιπωρημένος: έχει μια ασίγαστη νοσταλγία για την πατρίδα, γύρω από την έννοια της οποίας περιστρέφεται και νοηματοδοτείται η ζωή και η τέχνη του –που είναι το ίδιο–: λύτρωση και μαρτύριο συνάμα.²³ Για την Pozzolini, η οποία γράφει στον απόηχο του Risorgimento,²⁴ ο Κουνελάκης, «αναγκασμένος να ζει σε μια αιώνια εξορία»,²⁵ τέκνο μιας «επί μακρόν σκλαβωμένης Ελλάδας» και «γεννημένος στην εξορία»,²⁶ (τραύμα στο οποίο οφείλεται η μελαγχολική του φύση),²⁷ σπουδάζει ζωγραφική (και) «για να μπορεί να είναι, έστω εκ του μακρόθεν, χρήσιμος στην πατρίδα του»²⁸ στη συνέχεια εγκαθίσταται στην Ιταλία, χώρα που εν μέρει υποκαθιστά, κατά κάποιον τρόπο αντανάκλα, και το δίχως άλλο ανακαλεί στη μνήμη του τη δική του πατρίδα, προσφέροντάς του την πιο ισχυρή, κατά το δυνατό, παρηγοριά στη νοσταλγία του.²⁹ Ειδικά στη Ρώμη ο

22. A. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 116-117. Η Καμπάνη γράφει επίσης ότι ο Κουνελάκης πέθανε στην Αίγυπτο: BNCF, Carteggi Vari, 59.6, αρ. 13.

23. A. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 107, 116.

24. Η Pozzolini ήταν ανιψιά του πατριώτη Vincenzo Malenchini, ο οποίος μετά την ιταλική ενοποίηση έγινε βουλευτής και γερουσιαστής του Βασιλείου της Ιταλίας. Στο συγγραφικό έργο της συμπεριλαμβάνονται περισσότερα κείμενα υπέρ της εθνικής ιδέας, π.χ. «Amore e Patria», «Il perdono. Episodio della Guerra del 1859», (στο ίδιο, *passim*).

25. Στο ίδιο, σ. 115.

26. Στο ίδιο, σ. 106.

27. Στο ίδιο, σ. 107.

28. Στο ίδιο.

29. «[...] στην Ιταλία γύριψε παρηγοριά στον πόνο του να ζει μακριά [από την πατρίδα του]», γράφει η Pozzolini (στο ίδιο, σ. 103) και πιο κάτω: «η τόσο ποικίλη φύση, οι τόσο λαμπρές μνήμες της τέχνης τού ανακαλούν στη σκέψη τη μακρινή πατρίδα» (στο ίδιο, σ. 110).

Κουνελάκης «ένιωσε πραγματικά και Έλληνας και καλλιτέχνης»: ³⁰ «μια αόριστη μελαγχολία κατέλαβε την ψυχή του· εκείνα τα ερείπια του μιλούσαν για ένα παρελθόν, του θύμιζαν την πατρίδα, άλλοτε τόσο καλότυχη χάρη στα άρματα και τις τέχνες και τώρα τόσο ξεπεσμένη από το παλαιό της μεγαλείο». ³¹

Η Pozzolini αναφέρεται ακόμα στον ενθουσιασμό του Κουνελάκη για τα γεγονότα του 1859 –κατά την έναρξη, δηλαδή, της περιόδου των πλέον δραματικών και κρίσιμων στρατιωτικών και πολιτικών εξελίξεων του Risorgimento, που θα οδηγούσαν στην ανακήρυξη του Βασιλείου της Ιταλίας το 1861– αλλά και στη συμμετοχή του ζωγράφου σε αυτά, δίχως, ωστόσο, να διευκρινίζει περισσότερο:

Με τι χαρά είδε να χαράζει η άνοιξη του 1859, ³² που έφερε στην Ιταλία τα ανέλπιστα και ένδοξα γεγονότα! Και με ποια αγαλλίαση ο ίδιος χαιρέτισε τη νέα εποχή της σωτηρίας ενός λαού που τόσο αγαπούσε, ως έναν καλό οιωνό για τη γενέθλια γη του! Στην έκρηξη της καρδιάς του αισθάνθηκε συμμετοχος της μεγάλης αναγεννητικής ιδέας και αγωνίστηκε με κάθε δυνατό τρόπο υπέρ της ιταλικής υπόθεσης. ³³

Ο έρωτας και ο γάμος του Κουνελάκη με τη θυγατέρα μιας, επίσης εξόριστης, Ελληνίδας εντείνει τη δραματική πλοκή του κατά Pozzolini βίου του ζωγράφου, καθώς η πρόσκαιρη οικογενειακή ευτυχία καταστρέφεται από τον θάνατο της Ζωής Καμπάνη. Για την Pozzolini, στα μάτια της οποίας η τέχνη προηγείται της ζωής –όταν δεν ταυτίζεται μαζί της–, τούτη η τραγική εξέλιξη δεν μπορεί παρά να είχε προεικονιστεί στο οικογενειακό πορτραίτο που ζωγράφησε ο Κουνελάκης ήδη τον καιρό της συζυγικής θαλπωρής: σε αυτό ενυπάρχει ανεπαίσθητα ο θάνατος που παραμονεύει. Η φίλη του ζωγράφου Pozzolini θα πρέπει να είχε προοφθαλμών το έργο του Κουνελάκη που είναι πλέον γνωστό ως *Η οικογένεια του ζωγράφου* (Εικ. 3) ³⁴ γράφει για αυτό:

30. Στο ίδιο, σ. 110.

31. Στο ίδιο.

32. Την άνοιξη του 1859 ξεκίνησε ο Δεύτερος Πόλεμος της Ιταλικής Ανεξαρτησίας. Ας θυμίσουμε εδώ ότι την ίδια ακριβώς περίοδο ο Comparetti ζητούσε να μάθει νέα του Κουνελάκη (βλ. παραπάνω, υποσ. 18).

33. A. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 115.

34. Το έργο ίσως θα πρέπει να χρονολογηθεί στην περίοδο 1854-1858. Σύμφωνα με την Pozzolini, ο Κουνελάκης γνώρισε την Καμπάνη «λίγο μετά την άφιξή του στη Φλωρεντία» (στο ίδιο, σ. 111)· ο γάμος τους πρέπει να έγινε πολύ σύντομα, καθώς το καλοκαίρι του 1854 ο Κουνελάκης ήδη κάνει λόγο για τη γυναίκα και

Εικ. 3: Νικόλαος Κουνελάκης, *Η οικογένεια του ζωγράφου*, περ. 1854-1858, λάδι σε μουσαμά, 94×93 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (πηγή: Αντώνης Κωτίδης, *Ζωγραφική 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1995, σ. 81, πίν. 42).

Ήταν στιγμές ύψιστης ευτυχίας, στιγμές κατά τις οποίες η ζωή του έμοιαζε ένα χαμόγελο και η τέχνη παρουσιαζόταν στη φαντασία του με τα πιο γοητευτικά χαρακτηριστικά! Και αυτός θέλησε σε μια σκηνη οικιακής χαράς να αφιερώσει το πινέλο του. [...] Ω Νικόλαε, απόλαυσε τώρα που μπορείς, τις ευχάριστες γλύκες της αγάπης! Αυτή η μικρή που σου πρόσφερε την καρδιά της, που σου χαμογελάει γλυκά, που σου εμπνέει τις πιο ακριβές σκέψεις, θα χαθεί σε λίγο για πάντα! Δεν βλέπεις πως χλομιάζει το πρόσωπό της και πως τα μεγάλα μαύρα μάτια της προσηλώνονται πάνω σου με μια βαριά ανησυχία, σε ένα παρατεταμένο και λυπημένο βλέμμα, σχεδόν τρέμοντας να μη σβήσει από αυτά η εικόνα σου; Δεν νιώθεις ανάμεσα στα χέρια σου να φλέγεται εκείνο το χέρι [της] σαν από πυρετό, και πως σε σφίγγουν σαν να πρόκειται για τον ύστατο αποχαιρετισμό; Δεν μαντεύεις στο ελαφρά ρυτιδιασμένο εκείνο μέτωπο, το τόσο ξάστερο πρωτότερα, μια έμμονη σκέψη να σχηματίζεται και να το καταστρέφει, μια σκέψη που η ίδια θα ήθελε να διώξει μακριά της και που τώρα κρύβει, αλλά ετούτη τη γραπώνει, τη συντρίβει, και της προκαλεί, μέσα από το χαμόγελο, πνιχτά δάκρυα στα μάτια; Άσ' την να ξαλαφρώσει στο στήθος της μητέρας της εκείνο το κλάμα που κρύβει από εσένα [...].³⁵

Μόνη παρηγοριά του Κουνελάκη, μετά τον θάνατο της γυναίκας του, είναι η τέχνη, στην οποία γυρεύει, πλέον, να δώσει «μια μορφή απερίφραστα λυπητερή», «εκφράζοντας τα συναισθήματα της καρδιάς του»³⁶ και, την ίδια στιγμή, εργαζόμενος πλέον «προς δόξα και επ' ωφελεία της μεγάλης και δύστυχης πατρίδας του».³⁷ Αλλά και αυτή η περίοδος δεν θα διαρκέσει πολύ. Όπως συνέβη με τη Ζωή, που χάθηκε «πάνω στο άνθος της ηλικίας της, τη στιγμή που της χαμογελούσε η ζωή»,³⁸ ο ίδιος αρρωσταίνει όταν επρόκειτο να φτάσει στην κορυφή της τέχνης του: «[όταν] έφτασε η στιγμή να μπορέσει με το πνεύμα του να ανοιχτεί σε πιο θαρραλέες πτήσεις και να αφιερωθεί σε πιο φιλόδοξα έργα, ένιωσε να χάνει

την πεθερά του (βλ. στην επιστολή που δημοσιεύεται στο Παράρτημα). Για άλλες χρονολογήσεις του έργου βλ. Χ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 40 (το χρονολογεί στα 1860-1867)· Α. Κωτίδης, *ό.π.*, σ. 209-210 (προτείνει μια χρονολόγηση περί το 1864).

35. A. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, *ό.π.*, σ. 112-113.

36. Στο ίδιο, σ. 114.

37. Η φράση από επιστολή του Tommaseo, χρονολογημένη την 1η Οκτωβρίου 1869, ο οποίος αναφέρεται στις δημιουργίες του Κουνελάκη, ύστερα από τον χαμό της γυναίκας του· παρατίθεται στο A. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, *ό.π.*, σ. 114-115.

38. Στο ίδιο, σ. 114.

τις δυνάμεις του και τη ζωή».³⁹ Η ελπίδα για ανάρρωση στο ζεστό κλίμα της Αιγύπτου αποδείχθηκε φρούδα και η χαρά από την επίσκεψη του παλαιού του φίλου, Αλέξανδρου, που έφτασε από τη Ρωσία στη Φλωρεντία, μόνον στιγμιαία.⁴⁰ Τελευταία επιθυμία, και τελική παρηγοριά του, το «ουικό αφιέρωμα»,⁴¹ η δωρεά έργων του στην Ελλάδα «ελπίζοντας ότι το πνεύμα του και η αγάπη του δεν θα αγνοούνταν από την πατρίδα».⁴² μια πατρίδα στην οποία, ωστόσο, ήταν παντελώς άγνωστος.

Αν το 1871 για τη ρομαντική οπτική της Pozzolini, στη σκέψη της οποίας η εθνική ιδέα διαπότιζε κάθε εκδήλωση της ζωής και της τέχνης, ο Κουνελάκης δεν μπορούσε παρά να ανταποκρίνεται στο μοτίβο του πατριώτη-ζωγράφου, και αν ακόμα μας παραπέμπει στην ίδια ατμόσφαιρα του ρομαντισμού η σύντομη αναφορά-αφιέρωση του Teza στον Κουνελάκη, το 1862, η φιγούρα του ρομαντικού καλλιτέχνη αναδύεται ευκρινώς και σε ένα τεκμήριο που προέρχεται από τον ίδιο τον ζωγράφο: το περιεχόμενο μιας επιστολής που απηύθυνε το 1854 στη Μαργαρίτα Αλβάνα-Μηλιάτη, μια από τις κεντρικές σημασίες μορφές στην πολιτιστική ζωή της Φλωρεντίας αυτής της περιόδου.⁴³ Σε αυτό το, μοναδικό μέχρι σήμερα, γνωστό γραπτό τεκμήριο από το χέρι του Κουνελάκη αναγνωρίζουμε αρκετές από τις, κοινότοπες πλέον εκείνη την εποχή, πτυχές του ρομαντισμού: βιωμένη μελαγχολία, ταύτιση της ψυχικής διάθεσης με τη φύση, έντονος σκεπτικισμός και αμφισβήτηση των προβεβλημένων πνευματικών αναζητήσεων, απαισιοδοξία και νοσταλγία. Ενδεικτικά, μερικά εκτενή αποσπάσματα:⁴⁴

Μοναχά ο θόρυβος των μικρών βατραχιών και κάποιου πουλιού ενοχλημένου από τους διαβάτες διακόπτουν την ηρεμία αυτής της ειρηνικής βραδιάς. Οι πυγολαμπίδες, ανάμεσα στα σκοτάδια των δέντρων, με μαγικές φωτιές τραβούν το βλέμμα μου, μοιάζοντας με τις με-

39. Στο ίδιο, σ. 116.

40. Στο ίδιο, σ. 116-117.

41. «filiale tributo» (στο ίδιο, σ. 118): την ίδια περίπου φράση («ουική προσφορά»), *offerta filiale*) χρησιμοποίησε και η Καμπάνη (βλ. παρακάτω, υποσ. 79).

42. A. Pozzolini, *Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 117.

43. Από το περιεχόμενο της επιστολής γίνεται κατανοητό ότι από τον πρώτο καιρό της εγκατάστασής του στη Φλωρεντία ο Κουνελάκης βρισκόταν σε επικοινωνία με την Μ. Αλβάνα-Μηλιάτη, την οποία χαρακτηρίζει, στην ίδια επιστολή, ως «αδελφή ψυχή». Για την προσωπικότητα της Μ. Αλβάνα-Μηλιάτη, για την οποία λείπει μια συνθετική θεώρηση, βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία: Παναγιώτης Κ. Ιωάννου (επιμ.), *Αλληλογραφία Γεώργιου Μηλιάτη (1846-1896)*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ρέθυμνο (υπό έκδοση).

44. Ολόκληρη η επιστολή στο πρωτότυπο παρατίθεται στο Παράρτημα.

λαγχολικές ψυχές, που κι αυτές αναστενάζουν σε τούτον τον σκοτεινό κόσμο, θέλοντας να [τον] φωτίσουν με την αρετή τους. [...] Ουδείς με συμπονά, ουδείς με συντροφεύει, επειδή, καθώς νιώθουν τη δική μου επιθυμία να πετάξω, το κοπιαστικό ταξίδι τούς αποθαρρύνει. Θα πετάξω μόνος μου γύρω από τον κόσμο, θα ανέβω στον ουρανό μόνος μου, θα αντικρίσω, θα σκεφτώ, θα ατενίζω και θα βασανίζομαι, καθώς δεν έχω μια συγγενή ψυχή, μιαν αδελφή [ψυχή] που θα κάνει μαζί μου τη διαδρομή σε άλλες χώρες. [...] Ω, μεγάλοι και φανταστικοί ποιητές, [...] που δεν κουράζεστε να υποστηρίζετε τις υποθέσεις σας. Ας αφήσουμε όλες αυτές τις συζητήσεις, κύριοι ποιητές, και ας δούμε την υπεροψία μας ότι έχοντας εμείς, κατά τύχη, τη δυνατότητα μέσω της γλώσσας να εκφράζουμε τις ιδέες μας, αυτό ακριβώς μας κατέστησε ψεύτες, αυτοαναφορικούς υπερόπτες, και ψηλώνουμε θαρρώντας πως κατιτίς γνωρίζουμε, [ακόμα] και τον Θεό!

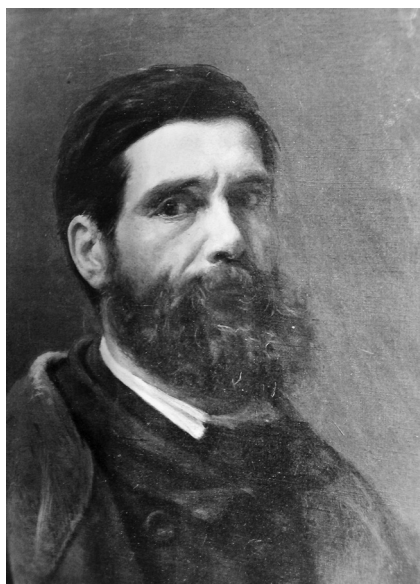
Ας αφήσουμε αυτές τις συζητήσεις [...], εγώ θλίβομαι για τον κόσμο και γνωρίζω ότι σφάλω εξίσου, παρότι είμαι ξύπνιος και προσέχω να μοιάσω καλύτερα σε ένα τετράποδο παρά σε εκείνους τους διεφθαρμένους – κοιτάξτε, τι είναι αληθινό και καλό. Θα σας το εξηγήσουν τα χιλιάδες φυτά, [...], τα έντομα και τα άλλα ζώα· ναι, από αυτά συνηθίζουμε να αναγνωρίζουμε το καλό και το ωραίο. Ναι, το ξέρω ότι Εσείς θα πείτε: «για Εσάς, λοιπόν, δεν υφίσταται το ιδεώδες». Και θα σας απαντήσω ότι όπως ο διεφθαρμένος άνθρωπος έχει βλάψει τον ίδιο τον εαυτό του όπως και εκείνο που θα ήθελε να διαφεντεύει [...], και όπως οι ψεύτες ποιητές με τον εγωισμό τους βλέπουν τον κόσμο, παρόμοια, μα σε μικρότερο βαθμό, υφίσταται αυτή η διαστροφή και στα υπόλοιπα [;] της Πλάσης. Και μη λαμβάνετε ως παράδειγμα μια εξαίρεση, καθόσον στους ανθρώπους το καλό αποτελεί εξαίρεση, όπως πολύ καλά Εσείς γνωρίζετε. [...]

Σας ζητώ συγγνώμη εάν πήρα το θάρρος να σας απευθύνω μερικές σκέψεις μου, δίχως να κατέχω καλώς αυτήν τη γλώσσα, αλλά η αναγκαιότητα να μη φανώ αναίσθητος σε μια ψυχή που σέβομαι και αγαπώ για τα πολλά προτερήματα, μου έδωσε το κουράγιο. Τι λύπη, τι δυστυχία να πρέπει να εκφράζει κανείς τις ιδέες του μέσα από επιστολές, και πόση διαφορά όταν συναντιούνται δύο αδελφές ψυχές· τότε, πόσο πλούσιες, εκλεπτυσμένες και ποικίλες ιδέες αμοιβαίως ακούγονται! [...]

Δεν καταφέρνω να κοιμηθώ, το πνεύμα μου πετά στους δικούς μου, τους αγαπημένους, ψυχή και καρδιά: είμαι δίπλα στην αδελφή μου, μου φαίνεται πως την τυλίγω, την αγκαλιάζω, τη φιλάω, δοκι-

Εικ. 4: Ν. Κουνελάκης, *Αυτοπροσωπογραφία*, περ. 1854-1858, λάδι σε μουσαμά, 47×37 εκ., Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Συλλογή Κουτλίδη (πηγή: Αντώνης Κωτίδης, *Ζωγραφική 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1995, σ. 88, πίν. 40).

Εικ. 5: Ν. Κουνελάκης, *Αυτοπροσωπογραφία*, Φλωρεντίας, λάδι σε μουσαμά, 44×32 εκ., Galleria degli Uffizi (πηγή: Νίνα Αθανάσογλου, «Νικόλαος Κουνελάκης», *Οι έλληνες ζωγράφοι*, τ. 1, *Από τον 19ο αιώνα στον 20ό*, Αθήνα, Μέλισσα, χ.χ. [1974]).

μάζω ολόφνυχα την αγάπη που με καντά δάκρυα της εξηγώ, και σε τι γλυκά συναισθήματα νιώθω να σβήνω. Αλλά αυτή δεν το γνωρίζει! Πετώ στον αγαπημένο μου πατέρα, του φιλώ με αφοσίωση τα χέρια, αλλά και εδώ πάλι το ίδιο. Επιστρέφω σε Εσάς, θλιμμένος, και Εσείς μιλάτε, διαβάζετε, σκέφτεστε, ποιος ξέρει τι [...].

Αποτυπώνεται, άραγε, κάτι από την κοσμοθεωρία και τον ψυχισμό του, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται στην παραπάνω επιστολή ή στο συγγραφικό πορτραίτο της Pozzolini, στα έργα που ο ίδιος ο Κουνελάκης θέλησε να αφήσει για τον εαυτό του, στις αυτοπροσωπογραφίες του;

Στην πρώτη γνωστή αυτοπροσωπογραφία του, στην Εθνική Πινακοθήκη,⁴⁵ (Εικ. 4), ζωγραφισμένη σε χαμηλή χρωματική τονική κλίμακα,

45. Ο Αντώνης Κωτίδης, ο οποίος χαρακτηρίζει το έργο ως «την κατ' εξοχήν

ο Κουνελάκης παριστάνεται με ναυτικό κασκέτο μπροστά από τη μαρμάρινη κεφαλή μιας Νιόβης.⁴⁶ Στη δεύτερη, που βρίσκεται τώρα στην Πινακοθήκη Uffizi της Φλωρεντίας (Εικ. 5), ο Κουνελάκης απεικονίζει τον εαυτό του μπροστά από ένα σκούρο, ουδέτερο φόντο. Αν στο πρώτο έργο είναι μάλλον φανερή η προβολή μιας αυτοπεποίθησης, κυρίως μέσα από το ευθύ διαπεραστικό βλέμμα (όχι μακριά από την αυτοπροσωπογραφία που συμπεριλαμβάνει ο Κουνελάκης στην *Οικογένεια του ζωγράφου*), στο δεύτερο έργο, υποθέτουμε μεταγενέστερο, το βλέμμα είναι ακόμα πιο διαπεραστικό, όσο και διερρευνητικό, αφήνοντας ακόμα να διαφανεί μια κούραση και ενδεχομένως μια έκφραση απορίας. Σίγουρα μεταγενέστερη είναι η τρίτη αυτοπροσωπογραφία του ζωγράφου: ένα σχέδιο, γνωστό μόνον από τη δημοσίευσή του από τον Μιχαηλίδη το 1908 (Εικ. 6). Εδώ τα χαρακτηριστικά του προσώπου του ζωγράφου έχουν πλέον οξυνθεί κατά πολύ: το βλέμμα είναι σχεδόν χαμένο και η όλη –κλεισμένη στον εαυτό της– μορφή παραπέμπει σχεδόν σε φιγούρα αλλόφρονα.⁴⁷

Εικ. 6: Ν. Κουνελάκης, *Αυτοπροσωπογραφία*, σχέδιο, άγνωστης τοποθεσίας (πηγή: *Παναθήγαια* 8, [1908], σ. 200).

φυσιοκρατική προσωπογραφία της ελληνικής τέχνης», το χρονολογεί στα 1860-1862 (Α. Κωτίδης, *ό.π.*, σ. 208). Ο Χρήστου γράφει ότι «σύμφωνα με τον Ε. Κουτλίδη, το έργο εικονίζει τον καλλιτέχνη όταν ήταν μαθητής ακόμη της Ακαδημίας της Πετρούπολης» (Χ. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 129, υποσ. 245): μάλλον απίθανο αυτό. Για το έργο βλ. και Ν. Αθανάσογλου, *ό.π.*, σ. 343 (όπου και συσχετισμός με την προσωπογραφία του Πούσκιν από τον ρώσο ζωγράφο Orest Kiprensky).

46. Πρότυπο της αποτελεί, κατά πάσα πιθανότητα, το ελληνιστικό σύμπλεγμα των Νιοβιδών, που βρίσκεται από τα τέλη του 18ου αιώνα στα Uffizi.

47. Βλ. και τις παρατηρήσεις της Αθανάσογλου για το σκίτσο αυτό (*ό.π.*, σ. 349). Εκτός από τις αυτόνομες αυτοπροσωπογραφίες, ο Κουνελάκης απεικόνισε τον εαυτό του επίσης στο έργο *Η Ανάσταση της Κόρης του Ιάειρου*: για το έργο αυτό βλ. Νίνα Αθανάσογλου, «Ταλιθά Κούμι. Ένα άγνωστο έργο του Νικολάου

Εν αναμονή ενός «μουσείου αντάξιου του έθνους»: η δωρεά έργων του Κουνελάκη στην Αθήνα

Σύμφωνα με την Ευφημία Καμπάνη, ο Κουνελάκης «πεθαίνοντας, παρακάλεσε μερικά από τα έργα του να σταλούν ως δώρο στην Αθήνα».⁴⁸ Φροντίζοντας να εκπληρώσει αυτήν την τελευταία επιθυμία του ζωγράφου η Καμπάνη ξεκίνησε τις σχετικές ενέργειες αμέσως μετά τον θάνατό του, ζητώντας τη συνδρομή του λόγιου φιλέλληνα Niccolò Tommaseo, ο οποίος φέρεται να είχε φιλικές σχέσεις με την ίδια όπως και με τον ζωγράφο.⁴⁹ Ο Tommaseo αρχικά έγραψε για το ζήτημα τόσο στον φίλο του Μάρκο Ρενιέρη, στην Αθήνα, τότε διοικητή της Εθνικής Τράπεζας,⁵⁰ όσο και στον ποιητή Ιούλιο Τυπάλδο, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στη Φλωρεντία από το 1867.⁵¹ παράλληλα, συμβούλευσε την Καμπάνη να γράψει η ίδια στον «πρεσβευτή» (της Ιταλίας στην Αθήνα, υποθέτουμε)⁵² όπως και στον «έλληνα υπουργό» (Δημόσιας Εκπαίδευσης ή Εξωτερικών).⁵³ Στη συνέχεια, ενέπλεξε στην υπόθεση και τον επιμελητή του Τμήματος

Κουνελάκη», *Ζυγός* 9 (1974), σ. 71 και Ν. Αθανάσογλου, «Νικόλαος Κουνελάκης», *ό.π.*, σ. 343. Η ίδια υποθέτει ότι πρόκειται για το τελευταίο έργο του Κουνελάκη. Μαρτυρείται ακόμα μια σπουδή αυτοπροσωπογραφίας του Κουνελάκη στη Συλλογή Καλκάνη Ν. Αθανάσογλου, «Νικόλαος Κουνελάκης», *ό.π.*, σ. 343).

48. «[...] morendo pregò che taluni de' suoi quadri fossero mandati in dono ad Atene» (επιστολή της 16ης Σεπτεμβρίου 1870: BNCF, Carteggi Vari, 59.6, αρ. 10).

49. BNCF, Carteggi Vari, 59.5, αρ. 19, 23 και 23 bis (στην τελευταία επιστολή, χρονολογημένη στις 6 Δεκεμβρίου 1871, γίνεται μνεία σε έναν πίνακα που η Καμπάνη είχε φέρει μαζί της από την Κύπρο («un quadro della Vergine, detta della Fonte virifica, quadro portato nel suo esilio da Cipro»· πρβλ. *Archivio storico per la Dalmazia* 79-82 (1932), σ. 385).

50. Επιστολή της 22ας Ιουνίου 1869, παρατίθεται στο Francesco Bruni (επιμ.), *Niccolò Tommaseo, popolo e nazioni: italiani, corsi, greci, illirici. Atti del convegno internazionale di studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo (Venezia, 23-25 gennaio 2003)*, τ. 2, Ρώμη – Πάντοβα, Antenore, 2004, σ. 533. Αναφορά σε μέρος της αλληλογραφίας Tommaseo – Ρενιέρη σχετικά με τη δωρεά Κουνελάκη γίνεται και στο άρθρο της Caterina Carpinato, «Markos Ranieris: Rassegna bio-bibliografica», *Ενκαρπίας έλαιος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη*, Αθήνα, Πορεία 2007, σ. 235-236, σημ. 87.

51. Επιστολή του Tommaseo στην Καμπάνη, 8 Ιουνίου 1869 (BNCF, Carteggi Vari, 59.5, αρ. 2).

52. Επιστολή της 4ης Ιουνίου 1869 (BNCF, Carteggi Vari, 59.5, αρ. 1).

53. Επιστολή της 8ης Ιουνίου 1869 (BNCF, Carteggi Vari, 59.5, αρ. 2). Σε μεταγενέστερη επιστολή του, της 22ας Ιουνίου 1869, ο Tommaseo πληροφόρησε την Καμπάνη για την αλλαγή υπουργού στην Ελλάδα (BNCF, Carteggi Vari, 59.5, αρ. 3).

Σχεδίων και Χαρακτικών της Πινακοθήκης Uffizi, Carlo Pini,⁵⁴ και ανέθεσε στους γνωστούς φλωρεντινούς ζωγράφους Michele Gordigiani και Raffaello Buonaiuti την πιστοποίηση της αυθεντικότητας, ενδεχομένως και την εκτίμηση, αν όχι και την επιλογή, των έργων του ζωγράφου.⁵⁵ Συνάμα, πρέπει να ήρθε σε συνεννόηση με τον ζωγράφο Σπυρίδωνα Προσαλέντη στην Αθήνα, καθόσον ο τελευταίος σε επιστολή του, της 7ης Αυγούστου 1869, έγραφε ότι μίλησε με τον Ρενιέρη σχετικά με την παραλαβή και διευθέτηση των έργων του Κουνελάκη· προσέθετε δε ότι, μόλις φτάσουν τα έργα, θα φρόντιζε ο ίδιος τόσο για τη συντήρησή τους όσο και για τη δημοσίευση ενός σχετικού άρθρου στον Τύπο.⁵⁶

Οι πίνακες του Κουνελάκη –άγνωστο πόσοι και ποιοι– έφτασαν στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1869, ωστόσο η υπόθεση της διευθέτησής τους σε κάποιο εν πάση περιπτώσει χώρο της «πατρίδας» αποδείχθηκε δυσχερής.⁵⁷ Παρά τις συνεχείς φροντίδες τόσο από την ιταλική όσο και από την

54. Επιστολές της 27ης Αυγούστου, 1ης Οκτωβρίου και 5ης Νοεμβρίου 1869 (BNCF, Carteggi Vari, 59.5, αρ. 7, 8, 10 αντίστοιχα). Ο Carlo Pini ήταν επίσης μεταξύ των ιδρυτών της Società di Amatori delle Arti Belle της Φλωρεντίας· για τη δραστηριότητά του βλ. Chiara Naldi, «Carlo Pini (1806-1879). Conservatore, fotografo, editore», *Rivista di studi di fotografia* 2 (2015), σ. 96-108.

55. Επιστολές του Tommaseo προς την Καμπάνη στις 4, 8, 22 Ιουνίου και στις 12 Ιουλίου 1869 (BNCF, Carteggi Vari, 59.5, αρ. 1, 2, 3, 4 αντίστοιχα). Αναφορά σε επιστολή του Tommaseo στους δύο ζωγράφους, σε σχέση με τη δωρεά των πινάκων του Κουνελάκη, κάνει και η Pozzolini (*Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 114-115).

56. BNCF, Carteggi Vari, Tommaseo, 136.7. Δεν αναγράφεται παραλήπτης της επιστολής. Ο Σπυρίδων Προσαλέντης είχε σπουδάσει στη Βενετία από το 1858 έως το 1864, βλ. Panayotis K. Ioannou, «Studenti greci alle Accademie di Belle Arti d'Italia (XIX secolo)», Francesco Bruni και Chryssa Maltezos (επιμ.), *L'Adriatico: incontri e separazioni (XVIII-XIX secolo). Atti del Convegno Internazionale di Studi (Corfù, 29-30 aprile 2010)*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti / Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia / Università dello Ionio (Corfù), Βενετία – Αθήνα 2011, σ. 308.

57. Γράφει ο Tommaseo στην Καμπάνη: «Συμφέρι πρώτα να μάθουμε πότε εστάλη από εδώ το κιβώτιο, αν [εστάλη] με λέμβο ή με ατμόπλοιο, και για ποιον προοριζόταν στην Αθήνα. Μόνον ο κύριος Πρέσβυς μπορεί να το πει αυτό και μόνον ο κύριος Μηνιάτης έχει την οικειότητα να ζητήσει μια σαφή απάντηση. Και θα το κάνει βέβαια, έτσι ευγενής που είναι, λάτρης της πατρίδας και της τέχνης, και καθώς σέβεται τη μνήμη του Κουνελάκη. [...] Τότε θα ξέρουμε σε ποιον να γράψουμε και για τι ακριβώς να παρακαλέσουμε. Ειδάλλως, ο κύριος Ρενιέρης, ή οποιοσδήποτε άλλος, θα απαντήσει «εγώ δεν ξέρω τίποτε για αυτό». Θα μπορούσατε επίσης να δώσετε στον κύριο Μηνιάτη το όνομα εκείνου του Διευθυντή της Πινακοθήκης, που ο γαμπρός μου γνώρισε στην Αθήνα, για να δούμε αν μπορούμε να απευθυν-

ελληνική πλευρά, η υπόθεση δεν προχωρούσε.⁵⁸ Δύο μήνες αργότερα, τα έργα δεν είχαν ακόμα παραδοθεί σε κανένα ίδρυμα. Ο Tommaseo, σε νέα επιστολή του προς την Καμπάνη, στις 21 Φεβρουαρίου 1870, έψεγε τη συμπεριφορά «αρκετών από όσους κυβερνούν την Ελλάδα τη σήμερον ημέρα», ευχόμενος: «ας περιμένουμε καλύτερους ανθρώπους και καιρούς».⁵⁹ Τον Ιούνιο του ίδιου έτους, πρότεινε στην Καμπάνη, ως «την πιο γρήγορη οδό», να γράψει ο ίδιος στον Ρενιέρη μια επιστολή, την οποία ο τελευταίος θα παρέδιδε στον «υπουργό».⁶⁰ Ωστόσο, και πάλι το πράγμα δεν τελεσφόρησε, καθόσον τον Σεπτέμβριο του 1870 ο Tommaseo πληροφόρησε την Καμπάνη για την αλλαγή του υπουργού στην Ελλάδα και για την προτροπή του Ρενιέρη προς τη δεύτερη να απευθύνει καινούργια επιστολή στον νέο υπουργό.⁶¹ Η Καμπάνη πράγματι έγραψε την ίδια ημέρα στον νέο «υπουργό», εκθέτοντας εκ νέου το όλο ζήτημα και παρακαλώντας για τη διευθέτηση της υπόθεσης· ανέφερε μεταξύ άλλων ότι «λόγω της αλλαγής του υπουργού, δεν κατέστη δυνατό να εισακουστεί η προσευχή εκείνου [ενν. του Κουνελάκη], ώστε όλοι οι εν λόγω πίνακες να τοποθετηθούν σε μια βιβλιοθήκη εν αναμονή (;) ενός Μουσείου αντάξιου του Έθνους».⁶²

Τρία χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα στις 22 Νοεμβρίου 1873, από νέα επιστολή της Καμπάνη προς τον «έλληνα υπουργό», μαθαίνουμε ότι η δωρεά του Κουνελάκη είχε μεν γίνει αποδεκτή, ωστόσο τα έργα δεν είχαν ακόμα τοποθετηθεί σε κάποιο «μουσείο», αλλά βρισκονταν διασπαρμένα σε διάφορα υπουργεία.⁶³ Τέλος, σε ένα άλλο, ανυπόγραφο και αχρονολόγητο σημείωμα –σε κάθε περίπτωση μεταγενέστερο της προηγούμενης επιστολής–, εν είδει τελικής αναφοράς για την όλη υπόθεση, διαβάζουμε:

Οι κύριοι Gordigiani και Buonaiuti προσέφεραν εγκαρδίως την εργασία τους· ο κύριος υπουργός της ελληνικής κυβέρνησης De Visiani (;)

θούμε σε εκείνον». Επιστολή του Tommaseo στην Καμπάνη, 23 Νοεμβρίου 1869 (BNCF, Carteggi Vari, 59.5, αρ. 11).

58. Από το περιεχόμενο μεταγενέστερων επιστολών του Tommaseo προς την Καμπάνη, χρονολογημένων στα τέλη Νοεμβρίου και στις αρχές Δεκεμβρίου 1869, αφήνεται να εννοηθεί ότι προκειμένου να παραλάβει τα έργα ο Ρενιέρης θα μεσολάβουσε ο Τυπάλδος. βλ. BNCF, Carteggi Vari, 59.5 και 59.3.

59. BNCF, Carteggi Vari, 59.5, αρ. 14.

60. Επιστολή της 26ης Ιουνίου 1870: BNCF, Carteggi Vari, 59.5.

61. Επιστολή της 16ης Σεπτεμβρίου 1870: BNCF, Carteggi Vari, 59.5.

62. «[...] che un Museo la Nazione abbia degno di se». Επιστολή της 16ης Σεπτεμβρίου 1870: BNCF, Tommaseo, 59.6. Πρόκειται πιθανότατα για σχέδιο επιστολής προς τον «υπουργό», το οποίο η Καμπάνη έστειλε στον Tommaseo.

63. Επιστολή της 22ας Νοεμβρίου 1873: BNCF, Carteggi Vari, 59.6.

[ο Θεόδωρος Δεληγιάννης (:)], που θυμόταν, τον καιρό που ήταν προσβευτής, ότι είχε δει στην παγκόσμια καλλιτεχνική έκθεση του Παρισιού έργα του αποθανόντος ζωγράφου,⁶⁴ δέχθηκε την προσφορά με σεβαστά λόγια. Άξιοι συνεργάτες της ευγενούς πράξης, εκτός από τον κύριο Μάρκο Ρενιέρη, υψηλό πνεύμα και εκλεκτής φύσης, ο κύριος *Carlo Pini*, λόγιος εικονογράφος των μνημείων της ιταλικής τέχνης, ο κύριος Μηνιάτης, κεφαλονίτης ζωγράφος, ο οποίος, φλωρεντινός ως προς την κατοικία, αγαπάει και κάνει να αγαπήσουν [και άλλοι] την Ελλάδα,⁶⁵ και ο κύριος Ιούλιος Τυπάλδος, δημιουργός δημοδών στίχων στην Ελλάδα που συνάμα νιώθει τη δύναμη της ιταλικής ποίησης.⁶⁶

Αντάξιο ή μη του έθνους «μουσείο» για να στεγάσει τα έργα της νεότερης ελληνικής τέχνης δεν υπήρχε τότε στην Ελλάδα –και θα αργούσε πολύ να ιδρυθεί.⁶⁷ Έτσι, τα έργα του Κουνελάκη συμπεριλήφθηκαν στη συλλογή του Μετσόβιου Πολυτεχνείου, τη μόνη που υπήρχε τότε στην Ελλάδα, το 1878.⁶⁸ Παραμένει, ωστόσο, άγνωστο αν όλα τα έργα του

64. Δεν είναι γνωστή κάποια συμμετοχή του Κουνελάκη σε εκθέσεις της εποχής, εντός ή εκτός ιταλικής χερσονήσου.

65. Για διάφορες ενέργειες του Γεώργιου Μηνιάτη, συζύγου της Μαργαρίτας Αλβάνα, στην ίδια υπόθεση γίνεται λόγος και στις επιστολές του Tommaseo με ημερομηνίες 27 Αυγούστου, 1 Οκτωβρίου και 5 Νοεμβρίου 1869, και 22 Ιουλίου 1870 (BNCF, Carteggi Vari, 59.5)· πρβλ. και πιο πάνω, υποσ. 58. Μαρτυρίες για τις σχέσεις της Καμπάνη με τον Γεώργιο και τη Μαργαρίτα Μηνιάτη υπάρχουν και σε άλλες επιστολές, όπως σε αυτήν του Niccolò Tommaseo στον Γεώργιο Μηνιάτη (Φλωρεντία, 24 Ιουνίου 1870) και στην επιστολή της ίδιας της Μαργαρίτας προς τον Γεώργιο Μηνιάτη (Λουγκάνο, 10 Οκτωβρίου 1873)· βλ. Π. Κ. Ιωάννου (επιμ.), *Αλληλογραφία Γεώργιου Μηνιάτη*, ό.π., αρ. επιστολών 227 και 261 αντίστοιχα.

66. Σε ανυπόγραφο και αχρονολόγητο σημείωμα, στην αλληλογραφία Tommaseo – Καμπάνη: BNCF, Carteggi Vari, Tommaseo, 59.6, αρ. 15. Ενήμερη για το ζήτημα της αποστολής των έργων, η Pozzolini, το 1871, πιστεύει ότι το θέμα της τακτοποίησης των έργων στην Ελλάδα είχε ήδη λήξει (*Scritti editi ed inediti*, ό.π., σ. 118).

67. Για τις προσπάθειες δημιουργίας κτηρίων, στα οποία θα στεγάζονταν πίνακες και άλλα έργα τέχνης, εκτός εκείνων της ελληνικής αρχαιότητας, βλ. Ν. Μισιρλή, ό.π., σ. 15· Λευτέρης Σπύρου, *Η ιστορία της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου και η συμβολή της στη διαμόρφωση της Ιστορίας της Τέχνης στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1900-1971*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2017, σ. 3-12.

68. «Η πινακοθήκη του εν Αθήναις Σχολείου των Τεχνών», εφημ. *Εστία*, 9 Ιουλίου 1878, σ. 447-448· Κώστας Η. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, 1957, σ. 257· Κ. Μπαρούτας, ό.π., σ. 63· Αντωνία Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα: 1836-1945*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,

Κουνελάκη, που εστάλησαν από τη Φλωρεντία στην Αθήνα, συμπεριλήφθηκαν σε αυτήν τη συλλογή και αν αυτά αντιστοιχούν σε εκείνα, εννέα τον αριθμό, που πέρασαν, το 1900, στη συλλογή της Εθνικής Πινακοθήκης.⁶⁹ Τότε, πλέον, ο Κουνελάκης «πολιτογραφήθηκε» έλληνας ζωγράφος και τα έργα του άρχισαν να παρουσιάζονται σε ομαδικές εκθέσεις, όπως στη Διαρκή Έκθεση του «Ομίλου Φιλομούσων» (1895),⁷⁰ στην «Εταιρεία Φιλοτέχνων» (1900),⁷¹ στην *Καλλιτεχνική Έκθεση του Πανιωνίου Συλλόγου* (Σμύρνη, 1902),⁷² στην Εθνική Πινακοθήκη (1915)⁷³ και στον «Σύλλογο Ελλήνων Καλλιτεχνών» (1917).⁷⁴

Η Καμπάνη έκανε και άλλες δωρεές έργων του Κουνελάκη. Το 1871 δώρισε στα Uffizi την προαναφερθείσα αυτοπροσωπογραφία του καλλιτέχνη, πάλι με τη μεσολάβηση του Tommaseo: ο τελευταίος απηύθυνε, εκ μέρους της Καμπάνη, σχετικό αίτημα προς τον διευθυντή της φλωρεντινής Πινακοθήκης, Aurelio Gotti,⁷⁵ ο οποίος φέρεται να είχε γνωρίσει προσωπικά τον έλληνα ζωγράφο.⁷⁶ Με άλλη επιστολή του, της 1ης

Αθήνα 2000, σ. 217, 524. Η συλλογή τότε περιλάμβανε μόλις 117 πίνακες: πρόκειται για αντίγραφα από πίνακες ευρωπαϊκής ζωγραφικής και άλλα έργα του Αριστείδη Οικονόμου, τα οποία, μαζί με εκείνα του Κουνελάκη, αποτελούσαν τα μοναδικά έργα ελλήνων καλλιτεχνών· βλ. Ν. Μισιρλή, *ό.π.*, σ. 209.

69. Τα έργα που πέρασαν στην Εθνική Πινακοθήκη, σύμφωνα με τον κατάλογο, ήταν τα εξής: *Ιουδήθ και Ολοφέρνης, Ο οβολός της χήρας, Τελώνης και Φαρισαίος, Προσωπογραφία γυναικός, Οικογένεια Κουνελάκη, Γέρον και θάνατος, Κεφαλή γραιάς, Κεφαλή γραιάς, Κεφαλή ανδρός (επί της ράχης)*· βλ. και Λ. Σπύρου, *ό.π.*, σ. 46. Ωστόσο, σε δημοσίευμα του 1895 γίνεται λόγος για «11 έργα [του Κουνελάκη, που] δωρήθηκαν στη Σχολή των Ωραίων Τεχνών», (Κίμων Μιχαηλίδης [;], εφημ. *Νέα Εφημερίς*, 31 Ιανουαρίου 1895), ενώ η Καμπάνη σε επιστολή της κάνει λόγο για 15 έργα (βλ. παρακάτω, υποσ. 79).

70. Ολιέγ, «Έλλην ζωγράφος», εφημ. *Νέα Εφημερίς*, 8 Φεβρουαρίου 1895, σ. 39 (ο συγγραφέας έχει υπόψη του κείμενα του Tommaseo για τον Κουνελάκη)· πρβλ. Κ. Μπαρούτας, *ό.π.*, σ. 124.

71. Κ. Μπαρούτας, *ό.π.*, σ. 176, 177.

72. *Πινακοθήκη Β'* (1902-1903), σ. 70.

73. *Κατάλογος εκθέσεως Εθνικής Πινακοθήκης*, Αθήνα 1915, σ. 11, αρ. 93· πρβλ. Ν. Αθανάσογλου, «Νικόλαος Κουνελάκης», *ό.π.*, σ. 342.

74. Κ. [Δ. Ι. Καλογερόπουλος], «Η καλλιτεχνική έκθεση του Συνδέσμου των Ελλήνων Καλλιτεχνών», *Πινακοθήκη ΙΖ'* (1917), σ. 28.

75. Επιστολή του Tommaseo στην Καμπάνη, 13 Οκτωβρίου 1871: BNCf, Car-teggi Vari, Tommaseo, 59.5).

76. Επιστολή του Tommaseo στην Καμπάνη, 10 Νοεμβρίου 1871: BNCf, Car-teggi Vari, Tommaseo, 59.5).

Ιανουαρίου 1872,⁷⁷ ο Tommaseo προέτρεπε την Καμπάνη να συντάξει η ίδια ένα σύντομο σημείωμα προς τον διευθυντή, ως συνοδευτικό του πίνακα.⁷⁸ Η δωρεά έγινε αποδεκτή⁷⁹ και, το 1874, ο Tommaseo έγραψε ξανά στον διευθυντή Gotti και στον Pini παρακαλώντας τους το έργο του Κουνελάκη να αναρτηθεί σε κάποιο ευδιάκριτο μέρος της Πινακοθήκης.⁸⁰

Μια άλλη δωρεά έργου του Κουνελάκη από την Καμπάνη τεκμηριώνεται από ένα σχέδιο αχρονολόγητης επιστολής της ίδιας, πιθανότατα του 1873, με την οποία χάρισε ένα «αντίγραφο από το πορτραίτο του Galileo Galilei, έργο του Schustermann».⁸¹ Αν και δεν αναφέρεται παραλήπτης, κρίνοντας από το περιεχόμενο της επιστολής, αυτή απευθυνόταν στον διευθυντή του Αστεροσκοπείου Πούλκοβο της Αγίας Πετρούπολης: αφού κάνει λόγο για τη μαθητεία του Κουνελάκη κοντά στον Brjulloν, αναφέρε-

77. BNCF, Carteggi Vari, Tommaseo, 59.5.

78. Ταυτίζεται πιθανότατα με την εξής, αχρονολόγητη, επιστολή: «Ευγενέστατε κύριε Διευθυντά, / Η [κάτωθι υπογεγραμμένη] Ευφημία Καμπάνη από την Κύπρο, εξαιτίας των μεγάλων δυστυχιών του έθνους της, πολίτης της Τοσκάνης εδώ και περίπου 50 έτη, γυρεύοντας παρηγοριά στον πόνο για τον χαμό της θυγατέρας και του γαμπρού της και ως παραμυθία για τη μνήμη που εκείνος άφησε πίσω του, ως καλλιτέχνης αφοσιωμένος στην τέχνη δίχως να κυνηγάει τιμές και κέρδη –[πρόκειται για τον] Νικόλαο Κουνελάκη από την Κρήτη, εκπαιδευμένο στη Ρωσία με τις αρχές των γερμανικών σχολών. Αγαπούσε να ζει μέσα στα παραδείγματα των εμπνευσμένων ιταλικών σχολών. Νέος ακόμα, έχοντας πρώτα επισκεφθεί την αγαπημένη του Ελλάδα, πέθανε στην Αίγυπτο από φθίση. Μεταξύ των έργων που ολοκλήρωσε, έγκυροι φλωρεντινοί διάλεξαν δεκαπέντε (;) [έργα] που, σύμφωνα με την επιθυμία του αποθανόντος, θα έπρεπε, ως υϊκή προσφορά, να σταλούν στην Αθήνα. Εγώ, με μητρική αγάπη, προσφέρω στην Πινακοθήκη της Φλωρεντίας την προσωπογραφία του. [Αυτήν την] εργασία του πινέλου του προσφέρω ως ενθύμιο της ευγνωμοσύνης μου για τη φιλοξενία στην ιταλική γη και ως παντοσινή απόδειξη για την πραγματικά δυνατή αδελφότητα μεταξύ των δύο λαών, όμοιων στη δυστυχία και στη δόξα.» (ανυπόγραφο) (BNCF, Carteggi Vari, 59.6, αρ. 13).

79. Η αυτοπροσωπογραφία του Κουνελάκη καταγράφεται ήδη στον κατάλογο της Πινακοθήκης Uffizi, που εκδόθηκε το 1875: *Catalogue de la R. Galerie de Florence*, Seconde partie, *Tableaux, gravures, dessins originaux des anciens Maîtres, tapisseries, etc.*, Φλωρεντία, Imprimerie Cenniniana, 1875, σ. 162.

80. Επιστολή της 23ης Ιανουαρίου του 1874 (BNCF, Carteggi Vari, 59.6, αρ. 6). Στην ίδια επιστολή ο Tommaseo ζητάει από την Καμπάνη, στο όνομα του Κουνελάκη, οικονομική βοήθεια (για έναν φτωχό νέο που δεν μπορεί να πληρώσει τα διδάκτρα των σπουδών του και ούτε καν έχει τα προς το ζην).

81. Η προσωπογραφία του Γαλιλαίου, την οποία φέρεται να αντέγραψε ο Κουνελάκης, θα πρέπει να ταυτιστεί με τον πίνακα του Justus Sustermans, χρονολογημένο το 1636, που βρίσκεται στα Uffizi.

ται στον αδελφό του τελευταίου, ο οποίος «εργάστηκε στο Αστεροσκοπείο που εσείς διευθύνετε».⁸² Ίσως το πορτραίτο του Γαλιλαίου να έφτασε, πιθανόν να βρίσκεται εκεί ακόμα, στο ρωσικό Αστεροσκοπείο, το κτήριο του οποίου πράγματι σχεδιάστηκε από τον αδελφό του Karl Pavlovič Brjulloν, τον ζωγράφο και αρχιτέκτονα Alexander Brjulloν (1798-1877).⁸³

Παρά τη σύντομη ζωή του, ο Κουνελάκης υπήρξε ιδιαίτερα παραγωγικός σε διάφορα ζωγραφικά είδη,⁸⁴ δουλεύοντας σε ύφος σαφώς επηρεασμένο από τον ακαδημαϊκό κλασικισμό και από έναν (σε μικρότερο βαθμό, επίσης ακαδημαϊκό, ωστόσο) ρομαντισμό. Πολλά έργα του, τα περισσότερα αποδιδόμενα σε αυτόν και ελάχιστα υπογεγραμμένα,⁸⁵ βρίσκονται σήμερα σε διάφορες δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές στην Ελλάδα. Είναι πιθανότατο, εκτός από εκείνα που ήδη αναφέρθηκαν, να βρίσκονται και άλλα έργα του στην Ιταλία, ενδεχομένως και στη Ρωσία, στην Αίγυπτο και αλλού. Ας σημειωθεί ότι ο Μιχαηλίδης δήλωνε ότι, εκτός από δύο έργα του Κουνελάκη, ο ίδιος κατείχε επίσης δύο ολόκληρα βιβλία γεμάτα με «σπουδάς και με σκίτσα του»,⁸⁶ ενώ το 1957 ο Φραντζισκάκης δήλωνε ότι «έργα του υπάρχουν σήμερα σε διάφορες συλλογές των Αθηνών» και προσέθετε ότι «ίσως υπάρχει ένα, αγνώστου σήμερα κατόχου, λεύκωμα της ίδιας, ίσως, προελεύσεως [ενν. δωρεά της Καμπάνη], με πολλά σχέδια του Κουνελάκη, που είναι αποκαλυπτικά της ικανότητας, της ευσυνειδησίας και της ακριβολόγου σοβαρότητας, με την οποία ο ζωγράφος αυτός αντιμετώπιζε το επάγγελμα».⁸⁷

82. BNCF, Carteggi Vari, 59.6, αρ. 12.

83. Τον Alexander Brjulloν είναι πιθανό ο Κουνελάκης να τον γνώρισε στη Ρωσία, ίσως και στην Ιταλία. Όπως και με τα έργα του Karl Pavlovič, έτσι και με εκείνα του Alexander μπορούμε να διαπιστώσουμε υφολογικές ομοιότητες σε πίνακες του Κουνελάκη.

84. Ενδεικτικά, ας αναφερθεί ότι 17 έργα του βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου και 37 στη Συλλογή Κουτλίδη (Εθνική Πινακοθήκη).

85. Απαραίτητη είναι η διάκριση των αυθεντικών έργων από τα πλαστά, αναγκαιότητα που επισήμανε, το 1974, η Αθανάσογλου, η οποία επιχείρησε και μια κατάταξη των έργων του Κουνελάκη βάσει μορφολογικών στοιχείων· σύμφωνα με την ίδια, τα αυθεντικά έργα αναγνωρίζονται από το δυνατό ύφος του καλλιτέχνη αλλά και, τουλάχιστον για κάποια από αυτά, από την ιδιόχειρη βεβαίωση της Ευφημίας Καμπάνη στο πίσω μέρος των πινάκων (βλ. Ε. Κ. Φραντζισκάκης, *ό.π.*, σ. 19· Ν. Αθανάσογλου, «Νικόλαος Κουνελάκης», *ό.π.*, σ. 342-343).

86. Κ. Μιχαηλίδης, «Νικόλαος Κουνελάκης», *ό.π.*, σ. 204.

87. Ε. Κ. Φραντζισκάκης, *ό.π.*, σ. 19.

Ακόμα και για τα περισσότερα γνωστά έργα του Κουνελάκη αγνοούμε την προέλευσή τους, πράγμα που θα μας παρείχε ενδεχομένως χρήσιμα στοιχεία και για τη βιογραφία του.⁸⁸ Στην ίδια κατεύθυνση θα συνέβαλλε και η εξέταση των δεκάδων προσωπογραφιών του, οι οποίες παραμένουν, σχεδόν στο σύνολό τους, ανεξέταστες, ακόμα και ως προς την ταύτιση των απεικονιζομένων: μια τέτοια εργασία θα μας αποκάλυπτε ενδεχομένως τον κύκλο των παραγγελιοδοτών του ζωγράφου στη Ρωσία, την Ιταλία, την Ελλάδα και την Αίγυπτο.

---

88. Για παράδειγμα: η προσωπογραφία της Ζωής Καμπάνη (τόρα στην Εθνική Πινακοθήκη) προέρχεται από το Κληροδότημα Γεωργίου Τραπάντζαλη, από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (βλ. και Α. Σπύρου, *ό.π.*, σ. 307): επίσης, τρία από τα έργα που εκτέθηκαν στη Διαρκή Έκθεση του «Ομίλου Φιλομούσων», το 1895, ανήκαν στη συλλογή του Κωνσταντίνου Σ. Επαινετού, ανιψιού και κληρονόμου της Καμπάνη, ο οποίος κατείχε τουλάχιστον οκτώ έργα του Κουνελάκη (Κ. Μπαρούτας, *ό.π.*, σ. 124). Για τον Επαινετό βλ. *Il foro italiano* 22 (1897), σ. 227-228: Βασίλης Κρεμμυδάς, *Οι Μεγαλοσχολίτες (1863-1974)*, Αθήνα, Δωδώνη, 2007, σ. 68.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΥΝΕΛΑΚΗ
ΣΤΗ ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΑΛΒΑΝΑ-ΜΗΝΙΑΤΗ

[Φλωρεντία, Biblioteca Nazionale Centrale, Carteggi Vari, 196, 111.]

Σιένα, 13 Ιουλίου 1854⁸⁹

Gentilissima e cordialissima (;) Signora,

Spero vorrà farmi cortese di scusa se tanto tardai al mio dovere nel richiedere le sue preziose nuove, ma sola causa che mia ha privato di questo piacere è l'essere io affatto ignaro della lingua italiana, ma finalmente il desiderio di sapere lo stato della sua salute, che voglio lusingarmi sarà ottima, mi dà l'ardire di dirigerle la presente.

In quanto a me non sto ne bene, ne male, l'anima mia sente malinconia, mi affaccio (;) in una terrazza dalla quale scorge la chiara luna, sul fondo di un cielo color piombo, che illumina gli squarci di nuvole che passano lentamente e le foglie umidi degli alberi vicini, in quanto poi alle masse (;) più lontane di alberi, case, colonne, chiese, campanili e le mura di Siena, tutto raccolto come in una siluetta, non suole l'umile luna illuminare, ma lascia tutto coperto con un scuro velo; più lontano ancora i monti che appena si distinguono e sembra che si uniscino con il cielo. Solamente il rumore dei ranocchi e di qualche uccello disturbato da un passeggero interrompono la tranquillità di questa pacifica notte; e le lucciole che fra la scurezza degli alberi, con magici fuochi, attirano il mio sguardo, come le anime malinconiche pure sospirano in quest'ombroso mondo, volendo illuminare con la loro luminosa virtù.

Ah! cara terra d'Italia non so qual Paradiso vi può essere migliore di te, o quali fantasie di grandi poeti più ricche di te! Tutto il mondo

---

89. Παρότι ο Κουνελάκης, που είχε φτάσει στην Ιταλία ένα έτος πριν, δηλώνει, με κάποια μετριοπάθεια, ότι είναι «παντελώς αδαής της ιταλικής γλώσσας», η επιστολή σε γενικές γραμμές είναι γραμμένη σε σωστά ιταλικά —υπάρχουν, ωστόσο, λανθασμένα ή δυσνόητα σημεία. Στην παρούσα μεταγραφή, όπου κρίθηκε απαραίτητο για την κατανόηση του κειμένου, διορθώθηκε η ορθογραφία των λέξεων, ενώ έγιναν και μερικές άλλες, ελάχιστες, παρεμβάσεις. Το ερωτηματικό εντός παρενθέσεως δηλώνει αμφίβολη ανάγνωση.

stare tranquillo, mia moglie e sua madre sono andate a dormire, protette da questa notturna tranquillità. Ma io non posso dormire; il mio spirito s'invola dai miei cari parenti dell'anima e del cuore, sono vicino alla mia sorella, mi sembra che le raggiro d'intorno, l'abbraccio, la bacio, provo con tutta l'anima l'amore che con calde lagrime le spiego, ed in quanti dolci sentimenti sento indebolirmi; ma essa non lo sa!

Io volo dal mio caro padre, gli bacio affettuosamente le mani, ma qui pure è lo stesso; ritorno da Lei afflitto, ed essa parla, legge, pensa ma chi sa cosa? E nessuno mi compatisce, nessuno non viene con me, perchè sentendo dove io voglio volare, il faticoso viaggio gli arresta, io solo volerò intorno al mondo, salirò la luna, solo guarderò, penserò, mi affiggerò perchè non ho un anima parente, una sorella che faccia meco il cammino in altre terre. Sole, casate più lontane, in una aria inaccessibile, fino dove l'occhio umano non può scorgere con tutti i suoi cristalli. Ma finalmente l'anima mia ha bisogno di compagnia per riporarsi parlando del mio viaggio, dei pericoli e dei pensieri, sì pensieri; dove, il così chiamato Dio, ha spero (;) il materiale per creare tutto il mondo?

Oh grandi poeti fantastici, Dio, per voi, spirito senza materia che non si vede e non si sa, bravi voi che non conoscete, che non vedete e non vi stancate a volere sostenere le vostre ipotesi. Lasciamo questi discorsi Signori Poeti, e conosciamo la nostra superbia, che avendo noi avuto per sorte di poter con la favella esprimere le nostre idee, questa ci ha fatto mentitori, superbi per parlare di noi stessi, ed innalzarci credendo che sappiamo qualche cosa e (;) Iddio!

Lasciamo questi discorsi, sì l'uomo con la mapina (;) ch'Egli sa parlare, ne abusa e si abbassa più dei quadrupedi. Io compiangò il mondo e sò che sbaglio lo stesso, perciò stò sveglio ed attento onde somigliare meglio ad un quadrupede piuttosto che a quei depravati – guardate cosa è vero e buono? Questo ve lo spiegheranno le migliaja d'erbette, le quelli compiono la legge destinata, l'insetti ed altri animali; sì da essi si vuol distinguere il vero ed il buono.

Sì lo sò che Ella dirà «dunque per Lei non vi è ideale!». Io Le risponderò che, come l'uomo depravato ha guastato se stesso e quello del quale egli vorrebbe esser (;) padrone, in tal modo anche gli animali e gl'insetti con la loro cattiva gerza (;); e come i poeti bugiardi con il loro egoismo guastano il mondo, ugualmente, ma in minor grado, esiste questa depravazione nel resto del creato. E non prenda un'eccezione per esempio, nel mentre negli uomini è eccezione il buono, come Ella ben sa.

Io [ho] desiderio spiegare molte molte mie idee, se la mia debolezza

nella lingua italiana non m'impedisce e con mio dolore non mi arrestasse, che solo i miei sentimenti hanno potuto dare chiarezza allo spirito. Perciò Le chiedo scusa se ho ardito dirigerLe alcuni miei pensieri non conoscendo bene la suddetta lingua, ma la necessità di non sembrare insensibile con un'amina che rispetto ed amo per la molte sue prerogative (le quali mi compatiranno) me ne ha dato il coraggio. Qual pena, qual miseria il dover esprimere la sue idee col mezzo di lettere, e qual differenza se si incontrano delle anime amiche, allora quali ricche, assottigliate e variate idee, scambievolmente si propongono di sentire.

Gradisca, Signora Miniati, i complimenti di mia moglie e sua madre, i quali uniti ai miei si compiacerà partecipare a Suo marito, e pregandola ad avermi nella Sua memoria, mi creda con tutta la stima.

Suo affettuosissimo servitore ed amico,
Niccola Kunelakis.
Siena 13 luglio 1854.

SUMMARY

Panayotis Ioannou, *Fragments from the life and works of the painter Nikolaos Kounelakis (1827-1869)*

New facts about the painter Nikolaos Kounelakis are revealed and commented in this article, drawn mainly from Italian archives and libraries, in an attempt to reconstruct the artist's life and activities. Kounelakis was born in Odessa, a son of Cretan fugitives. At the age of 12 he was sent to St. Petersburg in order to study painting. In 1853 he travelled to Italy, at first in Rome and then in Florence where he settled. There, he developed relations with a broad circle of painters and scholars, having some success in his profession. After his wife's death, himself suffering from tuberculosis, he went to Egypt. At first, sometime between the years 1867-1868 and again in 1869, where he died. His last wish was that some of his works would be sent as a gift to Athens, a wish that was fulfilled by his mother in law Euphemia Kabani, assisted by Niccolò Tommaseo, scholar and philhellene.